

Ангел Ангелов

Антропологичната основа в езика на дълбинната психология.

Един ескиз

Тази статия е свързана със статията „Взгледът на К. Г. Юнг за поетическото произведение“¹. Там размишлявах за съотношението между здраве, болест и изкуство, за позицията на психиатъра спрямо произведението на изкуството и процеса на творчество, за перспективите и ограниченията на неговата позиция, при която, макар че намерението му е да се занимава само с процеса на творчество и с душата на твореца, всъщност той се занимава повече с художественото произведение. По-често се среща обратното твърдение — че психоанализата пренебрегвала творбата и художествената специфика, взирайки се само в автора. Частично това е вярно, но не за цялата психоанализа, не и за многообразието на дълбинната психология², която имам предвид тук.

За да се занимава с успех със създаването на художествената творба и с душата на твореца, дълбинната психология трябва преди това да анализира самото произведение, и така да се каже — художествената форма на душата. Преходът от психологията на творчеството към феноменологията на творбата проявява ограниченията на специализираността в позицията на дълбинния психолог, налага културологичното ѝ разширяване и конструирането на антропологичен език. Високата функционалност на езика на дълбинната психология — от психоанализата до последните направления, създава въздейственото ѝ присъствие в съвременната култура. Да изложи съотношението между специализирания терапевтичен език на дълбинната психология и антропологичната му основа е задачата на тази статия. Материалът, върху който най-вече, но не

¹ Вж. сп. „Литературна мисъл“, 1990, кн. 10.

² В повечето направления на дълбинната психология се смесват психотерапия, психиатрия, психология, психопатология и антропологията като явна философска основа; затова и аз употребявам без строго разграничение термини като психиатър, психотерапевт, психолог.

единствено се опирам, са трудовете на К. Г. Юнг и на последователите му.

Но защо толкова много се занимаваме с отношението на психотерапевта към културата, към изкуството, и изобщо към области, които са извън и далече от медицината? Нашата тема е възгледът на Юнг за творчеството, но за да се занимаваме удовлетворително с нея, е необходимо да отговорим на някои по-обща въпроси: защо Юнг, макар да е лекар (и да остава практикуващ лекар цял живот), се занимава с изкуство, религия и митология и защо търси в тях принципа на творчеството, принципа за сътворяване на образа и символа и как свързва тези занимания със своята терапевтична практика? Защо в историята на религията или в изкуството търси подкрепа за своите психотерапевтични идеи? Защо заниманията на Юнг не могат да се разделят на чисто клинични и чисто антропологични и как те в своята цялост го извеждат извън тясната му специалност на психиатър? И най-сетне, защо въздействат върху области, съвсем несвързани с медицината и дори с психиатрията? Юнг не е автономно явление, той представя тенденцията на дълбинната психология, започнала преди него (Фройд), съществуваща едновременно с него (Адлер), продължаваща и след него. За да се разбере поведението на Юнг, трябва да се разбере тенденцията, не че трябва, но е желателно и тогава следва да се запитаме: защо дълбинната психология още със създаването си е в експанзия? Най-напред тази експанзия се проявява вътре в самата медицина, като от неврология се преминава към обща психосоматика, а след това някак естествено се напускат не само пределите на тясната специалност, но и на цялата медицина в посока към културата, най-вече към изкуството, с което се променя и самата идея за лекаря. Лекарят се изправя пред цялата култура.

Променяйки смисъла на психотерапията, психоанализата се обръща не само към болния, а към всеки човек. Целта ѝ е да лекува очевидните състояния на влошено здраве, при които няма налични (физиологични, клинично регистрирани) болестни симптоми, нито други причинители с непосредствена очевидност. Психотерапията като идея прониква в културата, културата се нуждае от психотерапия, защото поражда душевни нарушения у човека³, психоклиниката е крайната точка на един възможен жизнен развой. Отговорът на въпроса, откъде са се взели невротичните симптоми,

³ На въпроса за болестта на душата може да се отговаря по различен начин — например, че болестта на душата е следствие на грях и че същевременно е възможност за спасение, но с този най-интересен отговор сега няма да се занимаваме, сега не.

престава да се вмества в пространството на медицинската психология и постепенно, но славно се превръща в отговор на въпроса за смисъла на живота, този отговор не е по ресора на една тяснонаучна психотерапия, а значи и лекуването не е, защото нали цялата яка работа пада, от една страна, за да се открие непостижимият смисъл на живота, ама много повече заради лекуването, заради този, който е болен, а накрая се оказва, че и заради двете, понеже нали животът е у някого. И ако животът е болен, поради което и смисълът е нездрав, то психоаналитикът бива изправен пред цялата култура като неин възможен лечител. Възникналото ново отношение между психотерапия и култура задължава дълбинната психология да бъде преценявана и общохуманитарно. Напусналият клиниката психотерапевт се превръща поради изглеждащите особени знания и свръхестествени умения едновременно в антрополог и шаман. Един митичен коефициент, действателен чрез практическото боравене с невидимото и неизвестното, повишава въздействието му, а от друга гледна точка, съответно го снижава. При Юнг този коефициент достига висока степен, а и чудно ли е защо Фройд е такъв стилист, въздействащ и с художествения коефициент на научната си проза. Това е особеното знание за несъзнателното, първоначално — това знание, което ни предлага психоанализата.

Засега само да различим двете неща — несъзнаването и откриването му като отношение към него, или с други думи, какво от несъзнаването бива открито. Характерът на несъзнаването заличава границата между терапия и култура; терапевтичната цел е осъзнаване и овладяване на несъзнаването, тя може да се изпълни с умерен успех само ако се превърне в екзистенциална задача. Тази цел е практическа и терапията е практикуване на екзистенциална отговорност, за да не завладее несъзнаването личността, защото тогава няма личност и няма отговорност. Излизането извън специализирана област е възможно поради особеностите на самата област. Областта е въздействието на несъзнаването върху съзнанието, върху поведението на човека, върху отношенията между хората, върху общностните и междуобщностните взаимоотношения — върху цялата култура. Магнетичната област обаче не е цялата култура, а изкуството и художественото творчество.

От самото си начало дълбинната психология тъкмо защото променя идеята за психотерапия, придобива граничен характер между медицината, психологията, антропологията и това, без което никаква психотерапия не е възможна и което се нарича жизнена мъдрост или просто разбиране на другия човек. Психотерапевтът, без да престава да е лекар, може да конструира и възглед за света,

който да въздейства върху терапията, психотерапевтът може да бъде едновременно и философстващ. Клиниката не е пределът на професионалното му пространство, той може да бъде професионалист и извън нея, дори практически не е обвързан с апарати и инструменти, не е заплашен да разнася измежду отделенията на културата рентгенов апарат на гърба си, дори не и чукчето на невролога. Психотерапевтът е по-малко лекар от своите колеги и това по-малко е всъщност повече — в повече е идеята за необходимата терапия на културата, за болестта в нея, разбираана не метафорично, а конкретно и медицински. Изправен пред културата и намиращ се сред нея, психотерапевтът се превръща в социален терапевт.

На културата обаче не може да се приложи директно лечение, лечението може да бъде само косвено, психотерапевтът може да има само идея за лечение, да рефлектира над нея, с една дума — да създаде доктрина, доктрина за съотношенията между несъзнаваното, културата и човека. По различни причини психотерапевтът може да не осъзнава или да не желае да осъзнае, че създава възглед за човека, че създава една по същество философска доктрина. Самият отказ на Фройд да рефлектира философската страна на идеята за несъзнаваното звучи като косвено признание, че макар всъщност да се занимава с философски проблеми, не желае било да ги назове, било да ги осъзнае като философски. Никое истински специализирано занимание не се нуждае от оправданieto, че не е философия, защото никой не го подозира в това. Така се създава просто една нерелективирана философия и това не е случаят, който трябва да се дава за пример. За предпочитане е откритото признаване на философското занимание и на философския интерес (както у Бинсвангер), откритото приемане на упрека, че медицината не е философия и че философията още по-малко е психиатрия. Но душата не се дели на парцели и затова вместо демонстрирана философска наивност по-добре едно занимание с нея с рефлективирана философска основа, чиято специфика е ориентирана към терапията и така с едно, но принципно знание в повече се връща в клиниката, където, знае се, ѝ е мястото. Каквото и да казва Фройд и каквото и да е било в действителност мнението му за философията, в неговите съчинения присъства една латентна, а в късния му период и съвсем открита антропология, чиито светогледни основания са рационално позитивистки. Едно от тях е, че метафизиката е излишна, а религията — опасна. Противоположна позиция заема дазайнализът, който възниква първоначално като неудовлетвореност у неколцина психиатри именно от нерелективираната философска основа на психоанализата. Противоположно на психоанализата, която емпирично открива

несъзнаването, да зайнализът се създава най-напред теоретично, с идея за промяна в разбирането на човека и оттук — в терапевтичното отношение към него.

Не е необходимо психотерапевтът да изостави терапията и клиниката и да се превърне във философ (макар Ясперс да постъпва точно така), но препоръчително е той освен специалист психолог или психиатър да бъде и мислител. Големите представители на дълбинната психология утвърждават тъкмо тази тенденция — да създават възгледи за човека и за културата. Откриването на несъзнаването променя идеята за същността на човека. До този момент психологията е психология на съзнанието и мисленето. С несъзнаването в XIX век се занимават философите, но все пак по начин, различен от психоаналитичния. Липсва конкретността, липсва пациентът, у когото несъзнаването се проявява, и сякаш става достъпно за наблюдение, липсва и лекарят, който се превръща в пациент, за да изследва себе си⁴. Психотерапевтът не извършва само акт на саморефлексия над своя опит и над своя вътрешен свят, а се изследва клинично, болното тук е предварително признато, то е предусловието, психотерапевтът допуска да се съединят у него две противоположни фигури — на здравия, който лекува, и на болния, който страда, една синтетична позиция с емпирична основа. Пациентът в терапевта се нуждае от диагноза и терапия, а философът, знаем — само от размишления. Различното отношение на психоанализата към несъзнаването се проявява и в „болничната“ обстановка — лекар, пациент, кушетка; лекарят знае, че е лекар, пациентът — че е пациент, кушетката знае, че не е пациент, налице са съответните нагласи. Да резюмираме, психоанализата е в непосредствено отношение към несъзнаването, проявяващо се в конкретната симптоматика на болестта у пациента, и заедно с това тя е в отношение към несъзнаването у човека като у здрав, с което границата между здраве и болест става подвижна и някак субстанциално несигурна, а практиката се смесва с теорията и психиатърът с мислителя.

Психоанализата започва с идеята за непозволеното любовно чувство у детето, с което тя попада отведнъж в центъра на човешкото съществуване; любовта е отношение към някого и тогава налице са поне двама души, дори ако единият не знае за любовта на другия, то влюбеният има другия в себе си и с това е извън себе си и е участник в една ситуация, в най-екзистенциалната частна ситуация. Някак ясно е, че психоаналитичната терапия не може да е кли-

⁴ С ослепителна откровеност у Тилман Мозер в книгата му „Години на учение върху кушетката. Откъси от моята психоанализа“ (1976 г.).

нично изследване и че болният не може да е обект, и че пътят към лекуването, дори когато това не се формулира изрично, е херменевтичен. Психоаналитикът участва в жизнената ситуация на пациента, терапевтичната ситуация е наподобяване на жизнената. Движейки се в тази повече жизнена отколкото клинична посока, Фройд отделя дълбинната психология от психиатрията. С най-голяма очевидност идеята за съучастие на психотерапевта в жизнената ситуация на лекуваните се проявява в терапията на К. Роджърс, за когото решаващо е не толкова осмислянето от страна на пациента, ирационалността при терапията, колкото мощното общо преживяване, включително и на терапевта, в групата, решаващ е постиганият емоционален опит. Оттук и въздействието на К. Роджърс върху педагогиката чрез идеята за съучастие в жизнената ситуация на пациента, защото между учителя и учениците постоянно се възпроизвежда една отслабена любовна ситуация.

Новата перспектива към човека е постигната чрез откриването на конфликта между съзнавано и несъзнавано, чрез търсене на решение за конфликта, конфликтът е наличното или възможното заболяване, терапията е решението. Новата перспектива към човека бива естествено приложена към културата и тъй като културата в най-широк смисъл е творчество на човека, то започва да се търси функцията на несъзнаваното за творчеството и оттам — за изкуството като негова най-въздействаща форма. Идеята за отношението между несъзнавано и творчество в дълбинната психология се постига чрез отношението между емпиричния опит с болестта на душата и разбирането за смисъла на тази болест в същността на човека и в способността му да твори. При съотнасянето с творчеството и с художествените форми става възможно в клиничния опит и в болестта да се открие минимална художественост.

Тук се появява най-интересното за хуманитариста съотношение между опита на психотерапевта и пространството, което обхваща неговият език. Опитът заема стратегическа позиция вътре в езика, без обаче да го изчерпва. Свообразието на психотерапевтичния опит е непосредственият резултат от приложеното разбиране за другия човек и за неговото душевно страдание. Терапията не може да е само теория, тя трябва да бъде и практика на разбирането. Психотерапевтът като лекар е принуден към по-голямо единство между практика и идея; просто казано — идеята трябва да лекува. При психотерапията отношението между езика, чрез който се създава възгледът за човека и за творчеството, и терапията, която проправя пътя на здравето през болестта, е неповторимо. Езикът конституира терапевтичното отношение и функционира в него ка-

то терапевтична херменевтика, докато идеята за терапия конституира възгледа за творчество и тук терапията функционира като теоретична херменевтика. Терапията и езикът са по различен начин единно херменевтични в своята заедност. Идеята за творчеството се създава от взаимодействието между опита на психотерапевта и езика на мислителя. Тълкуването на психотерапевтичните езици в отношението им към културата и към творчеството би показало колко благоприятно и евристично се преплитат различните терминологични слоеве при тях. Описаната ситуация на двойно присъствие — пряко в клиниката и косвено в културата (цялата култура няма как да легне на кушетката на психоанализата), навътре и вън, преминаващи едно в друго, изисква и съответен език, в който психотерапевтичният и антропологичният подкрепящо да си въздействат. Но всъщност нито при Фройд, нито при Юнг става така, впечатлението е, че съотношението е неравноправно и че психологичното е много повече. Стеснеността на терминологията не може да поеме широтата на възгледа, той не се вмества в нея, езикът е твърде специален, а възгледът — твърде обхватен. При бегло четене е така, но понеже удоволствието от четенето е в препрочитането, постепенно нашата интелигентност, вчитайки се по-внимателно, става и по-доброжелателна и дори по-херменевтична; тя започва да забелязва, че медицинският език е по-малко медицински, отколкото ни се е струвало в началото, че медицинското е повече в първия план — в плана на израза (гloseматично казано), и че полагащ върху вътрешната безпределност на човека, този план бива съдържателно завладяван от друг, бива превзет от една неспециализирана и екзистенциална другост, чрез което склонността му към антропологична експанзия извън медицината бива разкрита съвсемнедвусмислено. Така първият план не престава да е първи, но става и втори, става план на съдържанието, антропологията е в психотерапията, а тя — в антропологията.

Посоката на психотерапевтичния език създава антропологичното му функциониране само за да ни обърка и за да не можем да кажем кое е функцията и къде е субстанцията. Психотерапевтичният език и сам по себе си не е просто даденост, той едновременно е даденост и е своята специализирана инструментална функция, чрез която трябва да описва и обяснява болестни симптоми. Но тъй като става дума за същността на несъзнаваното, обяснението излиза извън пределите на неговата специализираност. Ако заболяването не може да се излекува чрез наличните специализирани средства и ако е необходим, както си е всъщност, по-общ възглед, то оформящият се възглед, дори ако продължава да се маскира чрез

един специализиран и инструментален език, вече е с друга интенция — освен да обяснява и да описва симптомите, езикът същевременно започва да създава една действителност, чийто далечен хоризонт е смисълът на съществуването, на цялото съществуване, а не значението на една или друга негова част и едва от целостта на смисъла езикът се връща да обясни и симптома, от който е тръгнало първоначално размишлението.

Трябва да не забравяме и каква е научната ситуация, когато в психоанализата се създава началото на дълбинната психология; съществува силна съпротива срещу идеята за несъзнаваното. Необходимо е специализиран, а не философски език, за да бъде идеята приета от общността. А дори и когато идеята е приета, продължава да действа една утвърдена представа за научност, за научно мислене и изразяване, която налага своя отпечатък върху езика, с който ще се говори за нещо все пак така неопределено като несъзнавано, сънища и еротичност. При аналитичната психология неопределеността нараства — понятия като архетип, колективно несъзнавано, сянка остават дори и при желание за ограничаване на значенията им понятия-метафори. Думата сянка, употребявана от Юнг за „сенчестата страна на душата“, за противоположното на нашите съзнавани добродетели, не е трябвало първоначално да извика у научната медицинска общност пряка асоциация с късноромантичната повест на Шамисо „Необикновената история на Петер Шлемил“. И наистина думата сянка се появява едва в „За психологията на несъзнаваното“ през 1943 г. — Юнг е на 67 години, а статията „Сянка, анимус и анима“ е от 1948 г. Дотогава Юнг говори за сенчеста страна в смисъл, че нещата си имат своя обратна страна. Сенчеста, или обратна, страна не звучи по-определено, но е решително по-прозаично, ясно и приемливо, а „сянка“ е, разбира се, загубената сянка на Петер Шлемил, и разбира се, тук е вече очевидна играта със значенията и любовта към романтизма и копнежа на понятието по символа. Един внимателен анализ на Юнговия език би ни показал цялата художественост на неговата нагласа, която се проявява и в по-скупните, тоест в по-терминологичните му размишления. Това не означава, от друга страна, че трябва да забравим, че Юнг е автор и на „Диагностични изследвания за асоциацията“ (1906 г.)⁵.

И двата плана са налице, проследявайки обаче тенденцията, по-късните работи ни карат да четем по-ранните в посоката на завърш-

⁵ Различно стоят нещата при Ясперс, при когото психиатрията и психологията се претопяват във философия. Равновесието, изглежда, е постигнато най-добре от Бинсвангер.

ващото се осъществяване на езика, в посоката на философската антропология. В този смисъл специализираният език може да е концесия на средата, за да отговори на нейната представа за научност⁶, а всъщност да е прикрито философстване, без все пак да е философия. Общият възглед бива скриван от инструменталността на езика. Пътят към целостта на смисъла може да бъде проправян и с един специализиран език, който първоначално е трябвало да опише и да обясни значението на една невроза, на един образ в нечий сън, на един само образ в художествено произведение. Функционално дълбинната психология може да бъде и философска антропология. Едва функционалността определя периметъра на научните области и ни кара да ги мислим като подвижни, променливи, неутвърдени. Аз излагам тук само принципа за възможност за психотерапевтичния език, реалността е многообразна, психотерапевтичните езици са много и различни, а и всеки език в своя развой вътрешно се променя, така че ясна граница между дълбинна психология и философска антропология да не може да се прокара, едното присъства в другото, двете функционално в целостта на нещо трето. Промяната на езика изразява промяната на позицията, за постигнатата нова позиция можем да съдим, движейки се в обратна посока — от резултата към ставането. Тогава, знаейки вече посоката, можем да разберем кога отпада съобразяването с научната общност или кога вътрешната преграда бива преодоляна. Тогава до пасажа, в който Юнг твърди, че архетиповете се наследяват чрез структурата на мозъка, ще поставим друг — за астрологията или за съдбата, до донякъде физиологичното — окултното и гранично разсъждение, и без да отричаме някое от тях, ще ги свържем в напрежението на една повече търсена и желана отколкото постижима цялост или пък ако нямаме вкус към драматизъм, сцена и напрежение, ще предпочетем по-подходящото за възприемане или критикуване от нас. Неудовлетворително ще е само да забравим за целостта и да представим Юнг (а и всяка значителна психотерапевтична школа) било само като клиницист, било само като антрополог или като мистик. Позоваването на Юнг е обичайно в астрологичната и окултната литература, обичайно е позоваването на една страна от целостта на позицията му.

Но да се върнем към принципа, изоставяйки, с надежда, че не е задълго, привлекателната пъстрота на реалните психотерапевтични езици. Това, което почти с неизбежност превръща специализи-

⁶ А и нали лекарят трябва да има пациенти, за да живее от тях. В началото на кариерата му пациентите на Юнг са от ниските социални слоеве.

рания психотерапевтичен език в антропологичен, е желанието да се обясни същността на творчеството и откритостта на психотерапевтичната практика към творчеството. С още по-голяма очевидност художествената мисловност преобразява инструменталността и променя съдържателно научния език във философско-антропологичен при лекото изместване на тълкуването от психологията на творчеството към психологията на изкуството и към самото художествено произведение. Няма как, не може да се говори за психологията на едно нещо, без да се говори за самото нещо и границата между психология и феноменология се преминава независимо от желанието на психолога.

Тук езикът на дълбинната психология открива за себе си неспециализирана, но все пак своя територия, защото творчеството е от душата. Великото творчество, великото произведение на изкуството е резултат на дълбинно-синтетичен акт в душата на твореца, както, споменаваме мимоходом, и болестта на душата е някак синтетична. И понеже великото творчество е определителят на човешкото, то съвсем просто казано — принципът на човешкото е синтетичен; без друго възгледът за него се заразява от синтетиката, въздействието е по симпатия, освен че и психологът на дълбините е склонен към синтетичност и художественост. Защото кой би тълкувал с проникновение произведението на изкуството, кой бива заплеляван от него без известна предразположеност към творческо заболяване. Творчеството като предмет на размишление извлича латентната склонност на езика на дълбинната психология към философстване, която склонност не щеше да се прояви без тази посока и без този предмет на размишление. Без отношението към творчеството и към изкуството дълбинната психология щеше да е друга, по-ограничена, по-стеснен, но и по-научен щеше да е нейният език. От всичко това се вижда, че не само животът, но и науката е заради изкуството. Но понеже и представата за творчеството се променя чрез идеята за несъзнаваното, то и творчеството е заради психоанализата.

Възможно е предметът на изследване да не въздейства върху самото изследване, творчеството да бъде обект на чист научен анализ, който да има друга стойност, да се намира в пределите на медицината, да изследва болестните симптоми като признаци за едно или друго заболяване и да не ги смесва със здравето и творчеството.

Обяснявайки отношението между творчеството, изкуството и болестта, специализираният психологичен език всъщност и престава толкова да обяснява, колкото започва да открива смисъла на човешкото и откривайки го, да го създава. Създаването е забавна

работа. То е онзи момент в размишлението, когато мисълта се издига към себе си и свободна твори една действителност на тайната, в която равноправно участват смисълът, безмислието и нейната, на тайната, непостижимост. Създаването е мигът, в който възгледът престава да се съобразява с факти, дадености, методика, да обяснява неясното, а богоподобно призовава с протегната напред десница един свят — да бъде. Създаването за разлика от обяснението нищо не обяснява. Възгледът си измисля една действителност за разбиране на наличната, защото наличната не може да се обясни сама по себе си. А не може, защото не е от себе си, а е от онази другата и измислената. Измислената е истинската. Откривайки-създавайки несъзнаваното, психоанализата, а след нея и цялата дълбинна психология открива своята особена перспектива към човешкото. Разработваните методи и откриваните чрез тях факти биват описвани с един специализиран език, който, прилаган към творчеството, ако не видимо, то вътрешно се променя; промяната обаче не е в забравянето на клиничните знания, сравнението с тях, дори да не се прави директно, присъства, то не е отменено. Знанието за невидимата и несъзнавана от твореца основа на болестта сякаш дава особени права на дълбинния психолог да тълкува творчеството и художествените произведения.

Особена е ситуацията на психотерапевта пред произведението на изкуството — територията на болестта е напусната, а с това и територията на клиниката и на прекия контакт с пациента. Знанието за тях не е изоставено, но към художественото произведение, както към културата, то не може да бъде пряко приложено, просто защото срещу психотерапевта няма пациент, а символна форма, която не е проявена у някого, а е сама по себе си, дадена му е феноменологично. Отношението му към художественото произведение е косвено и езиково, а не практическо, най-малкото психотерапевтът не среща посредствената съпротива на живия човек и в този смисъл — непосредствената съпротива на болестта. Ако своеобразието или съпротивата на произведението към тълкуване се дължат на болестта на автора, то тук не болестта пряко, а нейната символна преобразеност се съпротивлява. Отношението поне заради равноправието също трябва да е символно, то трябва да е тълкуване, а не терапия. Изкуството задължава психотерапевта да бъде повече тълкувател отколкото лекар и неговото езиково поведение да е повече на мислител отколкото на лекар. Позицията на психотерапевта е символна и езикова, присъстват не лекарят и пациентът, а езикът и образът. Езикът на дълбинния психолог не забравя наистина за клиничния

опит, но опитът, преработен в езика, е друг, несъвпадащ със себе си, той е в отношение на непълна тъждественост със самия себе си. Самостойността на този език дълбинният психолог отнася към художественото произведение, към творчеството и към културата.

И така дълбинната психология тук е своят аналитичен език, който трябва да изтълкува синтетичния образ на произведението и дори ако този език е склонен да поставя диагнози, все пак те не са диагнозите, които психиатърът поставя на болния. Разликата като да не е без значение. Пред пациента е психотерапевтът, пред художественото произведение е езикът на неговото разбиране. Езикът трябва да замени терапията, да бъде тълкуване. Извършва се взаимно приближаване между дълбинно психологичното тълкуване и творчеството, като дълбинно психологичното тълкуване се отдалечава от болестта, а творчеството се приближава към нея. Като търси основанията на творчеството и тълкува художественото произведение, дълбинната психология създава действителността на човека, в която несъзнаваното е основният деятел, то е скритият и тъмен Бог — художник.

Дотук ставаше дума, че инструменталността на специализирания език бива функционално променена чрез откритостта му към художественото творчество. Заедно с това в езика на дълбинната психология прониква и един антропологичен и дори открито философски слой, за да се покрие несъвпадението между клиничния опит и разширяващото се мисловно пространство. Това е моментът, когато естетиката и философската антропология са вече вътре в дълбинната психология, моментът, в който започва реалното им, а не само потенциалното взаимодействие. Психотерапевтичният език се превръща в сложно цяло от енергетични съотношения, което става въздействащо и привлекателно за различни хуманитарни кръгове. Културната въздейственост и потенциалността на психоанализата е много по-голяма от самата психоанализа. Тя скоро поражда свои разклонения, някои от които съвсем пряко свързват терапия и философия. Енергетичността на самото откриване на несъзнаваното преодолява преградите на научната специализираност и някак естествено става основа и възможност да се създават философско-антропологични възгледи. И накрая тази енергетичност преодолява и последните баражи на клиниките, университетите и изобщо на интелектуалността, за да нахлуе във всекидневието, където също става възможно да се мисли, ако не дълбинно психологично, то поне със свободно и неточно употребяваните, но така или иначе употребявани понятия на дълбинната психология. От Фройд насам е възможно да се свързват култура или творчество и несъзнавано,

и то така, че да не могат да се мислят едно без друго. Да не се затварят възгледите и терапията само в клиниките, а активно да присъстват в културата, в търсенето на смисъла и тълкуването на човешкия живот, не ще и дума, всички големи психотерапевтични школи правят каквото могат. Това без изключение се отнася за психоанализата и нейните разклонения, за аналитичната и индивидуалната психология, за феноменологичната психиатрия, за дазайнанализа, за анализа на съдбата, за терапията на разговора и т. н.

Откритото съотношение между съзнание и несъзнавано поема по един динамичен начин старото разделение между култура и природа; конфликтът между двете сега, интериоризиран в самия човек, динамизира представата за човека, проблематизира идеята за хуманизма, съотношението е толкова богато, че не ще да се редуцира до детската сексуалност и за кратко време предизвиква лавинно нарастване на възгледите за себе си, най-сетне идеята за несъзнаваното така дълбинно, но и с очевидност засяга човека, че прониква навсякъде, практически в цялата култура. Така идеята за несъзнаваното излъчва към безпределността на един хоризонт, несравним с пространството, вътре в което тя е възникнала. Не терапията, а психоаналитичният език, езиковото прилагане на терапията върху обществото осигуряват въздействието на идеята за несъзнаваното. Откритостта на идеята към свързване е всъщност откритостта на езика, с който се говори за несъзнаваното и който в съотношението с други езици динамизира областите, в които прониква. Тази динамика се оказва деструктивна за самата психоанализа — и като теория, и като терапия, но пък конструктивна за създаването на дълбинната психология и за хуманитарното познание. С една дума, несъзнаваното и възгледът за него са неотразими. Дори несъзнаваното да не съществуваше, пак щяхме да вярваме в него, щяхме да вярваме, че знаем и това, което не съзнаваме, щяхме да вярваме в разширяването на незнанието. Няма да е преувеличено да се каже, че психоанализата и идеята за несъзнаваното въздействат не само върху схващането ни за човека, но променят и начина на съществуване, отношението ни към другия човек. В този смисъл на започналото с психоанализата движение може да се гледа като на практическа херменевтика. В тази херменевтика езикът на дълбинната психология постига отново, преобразен и същият, тъжната пълнота на живото човешко общуване, започнало като специализирано отношение между лекар и пациент. В човешкото общуване, получава се, лекарят и пациентът са във всеки един от общуващите, ролите динамично се променят между тях и, разбира се, вътре във всекиго. Езикът тук е само елемент.

Разбирането на болестта в болния, а не на абстракцията болест, на индивидуалното ѝ своеобразие е път към разбирането на индивидуалността на болния. Тази позиция е само по-дефинитивен израз на общото херменевтично отношение — разбирането на другия човек. Чрез психоанализата ни е показано просто, че у нас има и друг, за когото поради неизвестността му не можем със сигурност да твърдим дали не ни е по-чужд от човека срещу нас и че е възможно скритата и неподозирана мотивировка на нашето поведение да ни е по-чужда и да е по-неприемлива за нас от „очевидно“ неприемливата мотивация на чуждото поведение. Нашето вътрешно различие може да е по-значително отколкото лесно установимото външно различие между другия и мен.

Но тъкмо психоаналитичната идея⁷ за изкуството, творчеството и културата предизвиква най-силна съпротива. Да нямаше антропологичната основа на психоанализата евристичност, тя не би получила такова разпространение, не би имало и тази съпротива срещу нея, нито интерес към нея извън специализираните психотерапевтични кръгове. Казано общо, съпротивата се поражда поради подозрението, че идеята за патология на душата е предпоставена в психоаналитичната антропология и че клинично-медицинското присъства като неразтворим остатък в психоаналитичния възглед за човека. Простото възражение е, че човекът не е препарат за микробиологично изследване, а творецът не е луд.

Съпротивата сякаш се поражда от изискването да се отстрани медицинското, да се отстрани предпоставеният болестен характер на творчеството и клиничния подход към него. Това изискване е много ценно и неизпълнимо и понеже е неизпълнимо на психоаналитиците под страх от задържане следва да се забрани да анализират художествени произведения, а още по-малко да пишат такива. Неизпълнимо е това изискване, защото колкото и да се обогатява създаденият от Фройд психоаналитичен език, психиатрично-терапевтичното е тъкмо енергетичното и евристичното в него, то дава ориентация към и във културата, чрез него е открито несъзнаваното, открито е не абстрактно, не чрез философско размишление, а в сблъсък с болестта, с конкретността на нейната съпротива и поради необходимостта от терапия. Във философията несъзнаваното е налице и преди Фройд, у Едуард фон Хартман то е и пряко назовано. „Философията на несъзнаваното“ (1869) на Хартман наистина подпо-

⁷ Използвам по-често за пример психоанализата, защото тя е началото; от съгласието или съпротивата срещу нея черпят идеи всички следващи психотерапевтични школи.

мага възприемането на психоанализата, но това, което съществено отличава психоанализата, е динамиката на нейния свързан с терапевтичната практика език, която динамичност ѝ осигурява въздействието върху културата чрез маневрените преходи между терапевт, пациент, творец и изобщо всеки човек. Психоаналитичният език е просто един модерен и демократичен начин да се говори за основни неща, за които философският език е станал невъздействащ и елитарен. Психоанализата не предлага философска система, нито някаква чиста свързаност на идеи. Тя предлага идея, която следва да се осъществи като поведение, предлага метод за справяне с несъзнаваното, с леко изместване може да се каже, че тя предлага практически метод за спасение и в това отношение психоанализата много повече напомня на християнството, напомня на религия изобщо отколкото на академична интелектуална дейност. Сравнението с религията се подкрепя и от начина, по който Фройд иницира членовете на психоаналитичното движение-братство и отлъчва дисидентите от него; сравнението се подкрепя и от това, че първият инициран чрез самоанализ⁸ на своето несъзнавано е самият Фройд, чието поведение би следвало да се превърне в образец за всички други членове. Но тогава медицинското, свързаното с терапията и клиниката, съвсем не бива да се премахва, защото то едновременно създава опората, открива новата перспектива за мисълта и подкрепя поведението, практически овладяващо метода за спасение.

Допустимо е да мислим, че психоаналитикът използва при антропологичното размишление своя професионален език просто защото му е познат. Щеше да бъде обаче някак необичайно, ако той неумело се мъчеше да влезе в друг език; тъкмо като познат неговият език му открива тази перспектива към творчеството и човешката същност, каквато не му открива никой друг. Фройд би могъл да си служи с езика на Шопенхауер (и на места изглежда го прави), вместо да създава езика на психоанализата, но тогава той щеше да е последовател на Шопенхауер, а не създател на психоанализата. Културологичният интерес и антропологичното знание сами по себе си, дори и да са в свърхмяра, никак не са достатъчни; тяхното свързване и съотнасяне, въвличането им в мамештата напред далечина, изобщо — целенасоченото им организиране, всичко това извършва енергетичността на езика. Езикът е динамиката на възгледа. Или както е обичайно да се казва — езикът е светът, тоест възгледът в действие, иначе без езика възгледът си е пак същият, но бездействен и отпочинал.

⁸ Макар Фройд никога да не се е анализирал, тоест от друг психоаналитик.

Така тук са важни следните неща: психотерапевтичната практика, интересът към културата, който в дълбочината си е интерес към способността за творчество, и антропологично философските знания. Тези три страни са важни и поотделно, но още повече поради отношението между тях, поради претопяването им чрез психотерапевтичния език. Веднъж открита, перспективата променя и самия език, той овладява нейната посока, с което пък променя перспективата, така че те са във взаимна зависимост, чрез която се променят и знанието, и интересът, и практиката. В променената перспектива патологичното продължава да съществува, болестта също, но вече като неидентични и отвъд самите себе си. Накрая езикът е вече повече, отколкото е той самият. Чрез своята енергетичност той синтезира една действителност — постижение и цел сами по себе си неотменно художествени. Без този език нямаше да я има тази действителност; чрез перспективата на несъзнаваното ние сме в отношение към него, без това отношение и несъзнаваното нямаше да съществува за нас. Психоаналитичният език назовава неща, които иначе не биха могли да се назоват, и неназовани по този начин щяха да останат неизвестни. Когато открива несъзнаваното, психоаналитичният език е действителността на несъзнаваното и ако перспективата на откритата действителност се оказва по-далечна в сравнение с по-късата перспектива на класическия психоаналитичен език, с това онтичността на психоаналитичния език не се променя, той само става част от една по-богата и по-сложна, различно-същата действителност.

И тогава отказът от размишлението за болестта и културата, за болестта и способността за творчество, би бил отказ от синтезираната нова действителност. Ако психоаналитичният възглед за творчеството беше ориентиран изцяло към медицински обозримата патологичност у човека, той не би предизвикал по-общ хуманитарен интерес. Хуманитарният интерес се поражда от неизвестното съотношение между патологично и нормално при „нормалното“ и с културно въздействие творчество. Съотношението е така магнетично привлекателно, че навярно то е действително откритие. В него болестта, здравето и творчеството престават да са ясно разграничени, защото всъщност и не са, нито знанието за тях е такова, каквото е било в началото, но всичко, което се случва, а много нещо се случва, не би могло да се знае в началото с трезва яснота. Така професионалното е в непрофесионалното, клиниката е в света, творчеството е от болестта, но то самото е здраве, а човешкото е тайна и промисъл Божия⁹.

И накрая, за да не завършим съвсем изведнъж, сентенциозно като мъдростта на вековете, още една причина, поради която отказът от размишлението за патологичното е невъзможен — идеята за болестта и тази за лечението са една идея, терапевтичното отношение предполага заболяването. Ако болестта е перспективата, откриваща същността на човешкото, то тази перспектива включва терапията. Приложността е неизбежна, тя удостоверява тъкмо терапевтичното в отношението към културата и ни кара да мислим, че в това отношение все пак съществува остатък от неравноправието между психотерапевта и пациента, остатък от власт, който се пренася и върху тълкуването на творчеството. Това става независимо от желанието на психотерапевта, защото е конструиращ елемент на неговата обща нагласа. За психотерапевта практиката е незаменима, чрез пациента тя го подтиква да размишлява за същността на човека, а чрез нея — отново за пациента.

Тя е опора, но не е всичко. Един пример вместо заключение. Две трети от пациентите на Юнг са на възраст между 35 и 40 години. Всяка възраст сама по себе си е нерешим проблем с различна способност да осъзнае загадката и нерешимостта му, а най-голяма е способността да не се осъзнава нищо. На тази възраст (без да се препираме за граници й, понеже те са указани ясно и архетипично — „на попрището жинено в средата“) започва, надяваме се, втората половина на живота, това ще да е началото на зрелостта, за чието постигане нещо се жертва — да кажем естествената жизненост; това става, разбира се, и от само себе си и без да се постигне никаква зрялост, та няма защо да се силим да жертваме каквото и да е. Но понеже жизнеността естествено си намалява, то поне нещо да постигнем като екзистенциална гратификация. Те, жизнеността и зрелостта, не вървят заедно. Те са в динамично цветово отношение на жизнена незрялост и на нежизнена зрялост. Преминаването от едното към другото нямаше да е възможно, ако в жизнеността още доста рано не е налице нейното отрицание-преображение — бъдещата зрялост и, обратно, ако зрелостта не е поддържана от жизненост, от онова, което тя не е, така че всяко е в другото; едното е неотделимо от другото. Въпросът е за значимостта и йерархията им в различните възрасти. Иначе щяхме между 35 и 40 години направо да се възнесем от жизненото в зрялото.

Преминаването към зрелостта Юнг обозначава като преход към личността, тогава се дава според него възможността да се постигне личността като нещо по-богато от жизнеността на аза. Иначе казано, граничността се проявява в непреодолимата тревога, как да се съберат и свържат различните посоки на живота, за да се

премине от състоянието на много възможности в състоянието на една наличност и да не се изостря до непоносимост и заболяване чувството за разпадане, или това е все същата тревога за идентичността. На тази възраст постоянно съпътстващата човека кризисност постига своя предел и чертае граница и прелом. Казано с друг език, човек е в ситуацията на възможно покръстване, посвещение и преобръщение. Случва се Юнг да лекува предимно пациенти на тази възраст, чийто основен проблем е личността. Същевременно Юнг теоретично е особено заинтересован от отношението между индивидуално и колективно у човека и от колективното вътре в индивидуалното, а естетически — от проявените в индивидуалните художествени произведения архетипични образи. Връзката между учението на Юнг за процеса на индивидуация, на сътворяването на личността, и неговата практика изглежда твърде пряка. Можем да допуснем, че лекарската му практика донякъде обяснява и това, защо той не създава например теория за детската възраст. Това извършват неговите последователи (М. Фордам, Й. Якоби), които разработват и прилагат основни положения на аналитичната психология и върху детската душа, и сега ние имаме аналитична психология за детска и аналитична психология за възрастна душа; следователно обхваната е, както е редно, цялата душа. Големият брой пациенти на посочената възраст подкрепят създаването на теория за личността, но не са решаващи. Решаваща е динамиката на някакво отношение. Юнг лекува всички свои пациенти, а те са на различна възраст.

Възможно е да мислим, че Юнг избира една посока от своята психотерапевтична практика, за да опре на нея учението си за личността. Част от практиката е изоставена, възгледът не е зависим от цялата психотерапевтична дейност. По-нататък зависимостта намалява още повече, възгледът придобива самостоятелност, не се ограничава само да предложи методика за лечение, а се превръща в учение за човешката личност, за съотношението между съзнание и несъзнавано, индивидуално и колективно, част и цяло и т. н. Юнг не създава своето учение за личността и за жизнения прелом само защото повечето му пациенти имат проблеми с личността. По-скоро Юнг открива тези проблеми у своите пациенти и ако от все пак различните възрасти на пациентите той избира тъкмо възрастта между 35 и 40 години, то е защото у него е съществувала предварителна откритост към кризата в средата на живота, към личността и нейното изграждане през едно откъд. Изборът му е свободен, ако Юнг е бил зависим, то той е бил зависим от самия себе си. Лекуването на тези пациенти му предоставя възможността да свър-

же своята нагласа, знанията си и психичните заболявания в идея за личността. Пациентите му предоставят възможността да прояви скритото у себе си и не може да се каже дали тази възможност щеше да му се даде по друг начин. Ситуациите на живота не са взаимно заменими — например, ако не тази, то друга.

Терапевтичният опит изявява характерова склонност у самия Юнг, без която Юнг пак щеше, разбира се, да си има пациенти и на тази, и на други възрасти, но никакъв опит нямаше да изяви нищо. Без предварителната откритост опитът щеше да си остане опит, но нямаше да е и възможност за синтезиране на свят и на идея за човешка същност. Аз повтарям тук една всеизвестност — че важното е сцелението между неповторимостта на опита и на характера и че иначе има на едната страна опит, на другата — характер. Сцелението се нуждае от подвижност, от известна динамика, за да не се разпадне, преди да се е получило. Е, тъкмо динамиката се проявява в езиковото му откриване, в назоваването му. Това не е непознат акт, образецът е „Човекът даде имена на всички твари“, но с Божия помощ, та затова създаването на език е една богоподобна, съвсем мъничко богоподобна дейност, която открива действителност-свят; при динамичното му овладяване (колкото може) се развива висока езикова енергия, която стапя лагерите не, а терапевтичния опит, антропологичния интерес и характеровата склонност в едно цяло и то изявява цялата позиция. Изявява я като сложна и енергетична. Енергията на езика е динамичното сцеление на цялата позиция — мисловност, опит, знания и характер. Позицията излъчва смисли далеч извън личното сцеление, чрез назоваването на което първоначално е била открита, тя изгражда действителност. Позицията е повече от терапията, но и по-малко от нея. А какво става с онази част от терапевтичния опит, която не участва в сцелението и не е динамизирана от езика. Тя, досещаме се, си остава просто терапевтичен опит и размишленията за нея са си размишленията за нея. Те, значи, са с приложно терапевтичен характер. Тук аз прилагам с преклонение гносеологичния принцип — от практиката към абстрактното знание и оттам — обратно, обогатен, към практиката, поради което се лаская, че размишлявам диалектически и още повече материалистически.

Дори в сетата за „Одисей“ на Джойс и за Пикасо, за които Юнг казва, че не са научни работи, че са един вид свободни размишления над две художествени явления, дори и в тях сравнението е с „творчеството“ на пациенти и психиатричните познания са опора и ориентация за Юнг в разбирането на художественото творчество.

Казаното дотук за отношението между психотерапевтичния възглед и културата е само скица. Предмет на по-дълго размишление би било да се изследват връзките и взаимодействията между психология, психиатрия, антропология, теология и философия в големите школи на дълбинната психология както у тези, които открито заявяват антропологичния си интерес и философска привързаност (Бинсвангер, Франкъл, Сонди), така и у другите, които настояват, че са само психотерапевти, лекари и психолози (Фройд, Юнг)¹⁰.

¹⁰ В това отношение, както и в други, много ценни са петтомният очерк по дълбинна психология на Леонхард Шлегел и четиритомната енциклопедия по дълбинна психология (редактор Дитер Айке), цялата тя само част от петнайсеттомната енциклопедия „Психология на XX век“.